

(əvvəli ötən sayımızda)

landırıdqları Anzan ölkəsiidi. Ərəblər Cəmsidi Metəsalih adı ilə tanıyırlar. Əslində Cəmsid bir türkanzanit hökmdarı idi və Günəşə etiqad edirdi, Azərbaycanda qızıl taxta oturaraq hökmdar olmuşdur.

İran dastanlarında təsvir edilən hadisələr əslində şərqdən gələn turanlı Əfrasiyabın ordusu ilə Anşan və ya Eləmdəki yerli türklər və assurlar arasında baş verən mübarizələr əks olunmuşdur. Həmin qədim dövrlərdə iranlılar hələ Ön Asiyada tarix səhnəsinə

Ələsgər Siyablı

qələmə verilmişdir. Sasani sultanməçilərinin istəksiz davranmasına rəğmən, onlar Kəyanilərin tarixindəki boşluqları doldurmaq üçün nifrət etdikləri parfların farslar üzərində beş əsr davam edən şanlı tarixini öz tarixləri kimi qələmə verməyə məcbur oldular. Nəticədə Qudarz, Qivvə Karen kimi parfia hökmdarları və şahzadələri onlara hər baxımdan yabançı olan və tamamilə başqa zaman və məkanda hökmranlıq etmiş Keyxosrov və onun əcdadlarının qulluğunda duran cəngavərlər kimi qələmə verilmişlər. (J.C.Coyajee. 1936, Səh. 185)

Farslar bununla dakifayətlənməyərək onları fars milli dastanının qəhrəmanları kimi təqdim etməklə Parfia tarixini istismar et-

gəldikdən sonra burdakı turanlı maqlar Əhrimanla eyniləşdirilən Əfrasiyabı, yeni Əhriməni Hörmüzd ilə barışdırmaq istəyirdilər.

İranlılar xeyir allahı kimi etiqad etdikləri Hörmüzün əksinə olaraq onların Midiyada yerləşmələrinə qarşı kəskin müqavimət göstərən Əfrasiyabın timsalında şəər obrazı yaratdılar.

İranla Turan arasında mübarizə Əfrasiyabdan sonra da davam etmişdir. İranda Zərdüşt tərəfindən böyük dini dəyişikliyin həyata keçirilməsi xəbəri Turan padşahı Ercaspada məlum olmuşdu. O Geştaspa bir məktub göndərərək Zərdüştün dininə etiqad etməməyi və əvvəlki dinə geri dönməyə dəvət etmişdir. Əks halda İrani darmadağın edəcəyini xəbərdarlıq etmişdi.

Geştaspın əyanları Zərir, İsfəndiyar və Camasp Ərcaspa ləyiqli cavab verməyi və Turana ilk öncə özlərinin hücum etməli olduqlarını Geştaspa təlqin etmişdilər. İki dövlət arasında başlanan savaşda öncə turanlılar üs-

Dünya tarixinin *Turan dövrü*

Lelekovun yazdığına görə Avestanın "Farvardin Yaştı" bölümündə müəllif tur, daha, sayram kimi köçəri tayfalarla yanaşı aryatayfasınındaadını çəkir. Lakin aryadedikdə İrani və arilərdəyi, Sirdərya çayınındeltasında-məskunlaşmış ariyatayfasını nəzərdə tuturdu.

Lakin Avesta mətnlərini şərh edən müəlliflər ariya sözünü inadçılıqla ari və İran kimi qələmə verməyə davam edirlər. Yunan-müəllifi Ptolomeyin eramızın I minilliyin başlarında da öz əsərində ariyaka tayfası haqqında bəhs etmişdir. Ariakların məskunlaşdıqları Qazaxıstandakı Yeddiasar arxeoloji mədəniyyəti Kuvandari çayının və Sirdəryanın deltaları arasında yerləşir b.e.q. I minilliyə və ya daha erkən dövrə aiddir. (Vaynberq B, 1999, Səh. 207)

İran mifologiyasının bir çox ünsürləri turanlılardan əxz edilmişdir.

Qemoll İran mifologiyasında tanrılardan biri olan Tahmura ilə Mesopotamiyadakı Tamuru eyniləşdirir. O qeyd edir ki, İran miflərində Tahmuras Ay tanrısıdır. Tahmuras Avestada Pişdadilərin ilk hökmdarı Huşəngin oğlu və Yimanın qardaşdır. "Zamyadyaştı"da yazıldığına görə Tahmuras öz düşmənlərinə qalib gələrək onların ram etdiyi rəhbəri, ejdaha şəklində təsvir olunan Əhrimənin üzərinə minərək 30 il ərzində yer üzərində hərəkət edib hökm sürmüşdür. Lakin bir dəfə Elbruz dağının üzərində uçarkən Əhrimən Tahmurası üstündən yerə salmış və sonra onu yemişdir. Sonra Cəmsid Əhriman obrazındakı ejdahani öldürərək Tahmurası onun qarnından çıxarmışdır.

"Bundaxşin"də isə Tahmurasın ram etdiyi Sarsaoq adlı nəhəng öküz insanları arilərin müqəddəs vətəni olan Xvarinasdan digər ölkələrə öz üzərində daşıyır. Yeni arilər dünyaya öküzün üzərində yayılırdılar. Babil tarixçisi Berozun yazdığına və digər qaynaqlarında təsdiq etdiyi kimi Midiyanın səkkiz kralı Xaldeydə, yeni Babilə hökmranlıq etmiş, Babil və Assuriyada Tamir tanrısına etiqadın əsası onların zamanından qoyulmuşdur. Anadoludakı Kilikiyadan köçüb Kiprdə yerləşən hökmdar sülaləsi də Tamuras adlanırdı. Gemo II Temuradının massaqların kralıçası Tomir adı ilə eyniyyət təşkil etdiyini yazır. (Gemoll Martin, 1911, Səh. 2)

Tamir-Temur-Tehmuras adları əslində sumerin metal və dəmir anlamındakı Tiber eponimi-

nin dəyişik fonetik şəkilləridir. Tiberakkad dialektində Dimir şəklində ifadə olunur.

Bu miflərin hər iki variantında həm Əjdaha, həm də nəhəng öküz Sarsaoq arilərin düşməni olanturları təmsildir. Fikrimizə görə Sarsaoq sözü qədim turan

öztürk dilində "Sarisal-uq", yeni-sarı öküz sözünün arxaik fonetik ifadəsidir. (DTS, 1969, Səh. 606)

İranlıların ulu hökmdarı Cəmsid ana tərəfdən turanlı idi. Cəmsidin arvadını turanlı Zöhhaq qaçırdıqdan bir müddət sonra o Təbəristan dağlarına geri dönmüş və orda Cəmsidi doğmuşdur. Cəmsid sonradan öz atası Zöhhaqdan intiqam alaraq onu Dəməvənd dağında zəncirə vurmuşdur. (Spigel F. 1863, Səh. 68)

Ərəb müəllifi Yaqub ibn Nədim kitablarında Cəmsidin Şüster, yeni Susina/Şuşa şəhəri yaxınlığında doğulduğunu və atasının adının Unç Xan olduğunu yazır. Bura avropalıların Anşan ad-

qədəm qoymamışdılar. (Yusif Hikmət Bayur. 1930, Səh. 340, 341)

Cəmsidin Azərbaycanda, yəni dağlıq bir ölkədə taxta oturması sumer əfsanələrinə uyğundur. Sumer yaradılış əfsanəsinə görə hökmdarlara qızıl taxt müqəddəs dağların arasından verilir. Bu dağlıq ərazi Aratta, daha doğrusu Azərbaycan ərazisində yerləşirdi.

J.Koyajenin "Qədim İran və Çinin kult və əfənləri" əsərində Turanlı sak əfsanələrinin İran və Çin əfsanələrinə təsiri haqqında bəhs olunur. Qərbin görkəmli iranist tarixçiləri Makvard, Noldeke və Hertsfeldin rəyinə görə Parfia tarixinin mühüm qismi Şahnamədə Kəyanilərin tarixi şəklində

mişlər. Şahnamədə parfların tarixi rəvayətləri sakların əfsanələri ilə qarışdırılaraq dəyişik salınmışdır. Bu qarışıqlıqlardan təəccüblənməyə dəyməz, ona görə ki, çox zaman saklar və parflar xarici istiləçilərə, o cümlədən kuşan və digərlərinə qarşı çiyin-çiyinə birlikdə vuruşurdular.

Zərdüştlük dini dualist xarakter daşıyırdı və Hörmüzd ilə Əhrimanın timsalında xeyirlə şərin mübarizəsi bu dini etiqadın əsas i deyasını təşkil edirdi. Əhrimanın timsalında ilan eyni zamanda Əfrasiyabı təmsil edirdi. Əfrasiyab iranlılar gəlmədən öncə Midiyanın bir çox vilayətlərində tanrı kimi qəbul olunurdu. Zərdüşt dini qəbul edən iranlılar Midiyaya

tün gəlmiş, lakin İsfəndiyarın döyüşə qatılması ilə turanlılar məğlub edilmişlər.

Turan və İran arasında dini əsasda baş verən bu savaş Avestadada öz əksini tapmışdır. Orda Viştasp və Ərcasp dua edirlər ki, düşmən üzərində qələbə çalmağa kömək etsin, lakin Ahuramazda Ərcaspın duasını qəbul etməmişdir. Turanlıların İrana hücumu zamanı Ercaspın ordu sərkərdələrindən biri olan Turberatur (Turbaqatur) məbəddə Zərdüşt peyğəmbəri qılıncı öldürmüşdür. (Spigel F. Band 1, 1871, Səh. 706)

İranlılar Ön Asiyaya gəldikdən sonra burda Assuriyadan təbiətin böyük və ali allahı olan Milita və ya Anahiti özlərinə allah kimi qəbul etdilər. Anahit Friqiya və Xappadokiyanın allahları Anası və Finikiyalıların Astarta (Sumer-akkadlarda İştarta) allahı ilə eyni idilər. Xappadokiyanın Allahları anasının daş üzərindəki bələyefi Midiya ilə Assuriyanın sərhəddi olan Malatyanın Yazılı qaya adlı yerində, Midiyanın Anadoluda ən ucaq ərazisində qaya üzərində həkk olunmuşdur. Çəkinmədən demək olar ki, bu əsər midiyalılara məxsusdur. Herodotun Mitrani Venera ilə eyniləşdirməsi tamamilə yanlışdır. (Lenormant F., 1887, Səh. 414)

Y.Halevi arilərin mifoloji aspektinə tənqidi yanaşaraq qədim sanskrit əsərlərinin guya şifahi şəkildə nəslən-nəslə ötürülərək yaşadıldığı fikrini kəskin tənqid edir və Avestanın Əhdi Ətiqin təsiri altında yazıldığını və Zərdüştün təəllüklilik ideyasının sami mənşəli olduğu fikrini irəli sürür. (Cooper J. 1993, Səh. 183)

Samilər Zaqqos dağı yaylalarında geniş ərazidə və çay vadisində yaşayan Qud/Quti xalqını Quzlar adlandırırdılar. Tarixin sonrakı dövrlərində də sami ərəblər Türkiyədə və Volqa boyunca rastlaşdıqları Oğuz boylarını da tarixi ənənəyə uyğun olaraq Quzvə ya Əl-Quziyyə adlandırırdılar.

(ardı gələn sayımızda)